

عوامل محیطی تربیت انسان از دیدگاه قرآن کریم

زهرا پرناک^۱، محمد مهدی کریمی نیا^۲، محتبی انصاری مقدم^۳

^۱ طلبه سطح چهار (دکتری)، رشته تفسیر تطبیقی، حوزه علمیه تربیت مدرس صدیقه کبری (سلام الله علیها) قم، پژوهشگر، مدرس

^۲ استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، طلبه و پژوهشگر حوزه علمیه قم (نویسنده مسئول)

^۳ دانشجوی دکتری تخصصی علوم قرآن و حدیث، دانشگاه میبد، مدرس دانشگاه و پژوهشگر

چکیده

این تحقیق با موضوع عوامل محیطی تربیت انسان از دیدگاه قرآن با هدف افزایش آگاهی عموم مردم برای دستیابی به تربیت صحیح دینی و رسیدن به سعادت دنیا و آخرت انجام یافته است. با بررسی و توصیف این عوامل از دیدگاه قرآن می توان این یافته ها را به دست آورد که اولین محیط تربیتی، محیط خانوادگی است و از عواملی که به ایجاد محیط سالم در خانواده می انجامد، انتخاب همسر باتقوا و در راستای آن احساس مسئولیت والدین در قبال تربیت فرزندان و همچنین اهتمام آنها به انتخاب نام نیکو برای فرزندان که دارای تأثیر تربیتی و روانی بر آنها است. در کنار محیط خانوادگی، محیط آموزشی نیز در تربیت انسان نقش دارد و از جمله آن می توان به محیط مدرسه، سایر مراکز آموزشی و رسانه ها اشاره نمود که از مهمترین عوامل مؤثر در تربیت انسان در سه بُعد دیداری، گفتاری و رفتاری است. با برقراری روابط اجتماعی در این محیط، محیط همنشینی پدید می آید که با معرفی برترین الگوهای اخلاقی و رفتاری و بیان عاقبت سوء افراد فاسد و پیامدهای همنشینی با این افراد به ایجاد یک محیط سالم برای همنشینی، تأکید شده است. محیط حرفه که سه رابطه ی نفس حرفه، محیطی که انسان در آن کار می کند و مراجعین در محیط حرفه، مطرح است و هر یک از این سه رابطه نقش تربیتی دارند. داده های این تحقیق به روش کتابخانه ای جمع آوری و با شیوه توصیفی-تحلیلی ارائه شده است.

واژه های کلیدی: عوامل، محیط، عوامل محیطی، تربیت، تربیت انسان، قرآن.

مقدمه

یکی از مهم ترین عوامل تربیت، عامل محیط است و اهمیت ویژه آن سبب شده که در مباحث روانشناسی و علوم تربیتی مورد بررسی قرار گیرد. اما از آنجا که قرآن به عنوان مهمترین منبع برنامه تربیتی، در چهارده قرن پیش به تأثیر محیط بر تربیت انسان توجه کامل داشته است؛ از این رو لازم است که یافته های روان شناسی و علوم تربیتی از نگاه قرآن مورد بررسی قرار گیرد. در این مورد تحقیقاتی از جمله مقاله نقش محیط در تربیت از منظر قرآن (امیری، ۱۳۹۲) به بررسی محیط خانواده و اجتماع و شیوه های سالم سازی محیط پرداخته و کتاب محیط اجتماعی و تأثیر آن بر تربیت (محمدی ارهانی، ۱۳۹۵)، عوامل اجتماعی مؤثر بر تربیت را بررسی نموده و یافته های بدست آمده از این تحقیقات نشان می دهند که یکی از عوامل تغییر انسان و شکل گیری شخصیت او، شرایط مختلف محیط زندگی است و تأثیراتی که از آن دریافت می کند. سوال اصلی ما این است که عوامل محیطی تربیت انسان از دیدگاه قرآن چیست؟ برای پاسخ به این سوال باید آن را به این سوالات تبدیل کنیم که عوامل خانوادگی در تربیت انسان از دیدگاه قرآن چیست؟ عوامل آموزشگاهی در تربیت انسان از دیدگاه قرآن چیست؟ عوامل همنشینی در تربیت انسان از دیدگاه قرآن چیست؟ عوامل حرفه ای در تربیت انسان از دیدگاه قرآن چیست؟ لذا محیط مجموعه ای است که فرد از تأثیر پذیری مثبت یا منفی عوامل آن مصون نمی باشد. بدین جهت قرآن، کتاب مقدس اسلام برای تمام ساحت های تربیتی انسان، برنامه هایی ارائه نموده که راه بالفعل نمودن استعدادهای بالقوه اخلاقی و ساحت ملکوتی، جبروتی و لاهوتی انسان، تنها با تلاش اختیاری در راستای تبعیت نمودن از دین خداست. سوالات فوق با روش کتابخانه ای گردآوری و با روش توصیفی بررسی و این تحقیق با پاسخ به این سوالات در صدد پاسخ گویی به سوال اصلی می باشد.

۱- مفاهیم

۱-۱. محیط

محیط: «اسم فاعل است که از «احاطه» گرفته شده و به معنای فراگیرنده و احاطه کننده آمده است.» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۳، ص ۲۰۴۶۴). در اصطلاح روان شناسی و علوم تربیتی محیط عبارتند از: «تمامی متغیر های خارج از وجود فرد که از آغاز باروری و انعقاد نطفه تا هنگام تولد و سپس تا مرگ، انسان را در بر گرفته و بر او تأثیر می گذارد یا از او تأثیر می پذیرد.» (مصباح، ۱۳۷۴، ص ۲۱۹)

۱-۲. تربیت

«تربیت از ریشه «ربو» به معنای سرزمین بلند و مرتفع» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۴۵) «تربیت واقعی همان پرورش دادن است یعنی به فعلیت در آوردن و پروردن استعدادهای درونی را که بالقوه در هر چیز موجود است.» (مطهری، ۱۳۶۷، ص ۳۳).

۱-۳. انسان

«واژه انسان از ریشه «أنس» مشتق شده است.» (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۱۵۸) «زیرا حیات انسان بدون انس با دیگران تأمین نمی گردد و گفته می شود: انسان «مدنی بالطبع» است.» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۹۴) «یا از ریشه «نسی» و در اصل انسیان بوده که یای آن به جهت فراوانی استعمال، حذف شده است. شاهد این رأی اینکه «انسیان» به اتفاق همگان اسم مصغر انسان است و چون در تصغیر، حروف اصلی هر کلمه باز می گردد، پس حروف اصلی انسان، نون، سین، یاء و ریشه این کلمه، نسیان است.» (عسکری، ۱۴۰۰، ص ۲۶۹).

«انسان در اصطلاح موجودی چهار ساحتی است که با داشتن ویژگی های مادی و غرائز طبیعی ساحت ناسوتی دارد. از ساحت ملکوتی هم برخوردار است؛ چون بعد از مرگ، با بدن و جسم مثالی به زندگی ادامه می دهد. همچنین دارای روح و ویژگی های عالم جبروت است و علاوه بر داشتن جسم، روح مجرد تام نیز دارد. و بالاخره اینکه دارای ویژگی های منحصر به فردی مانند عقل، اراده و قابلیت مظهر بودن برای صفات کمال و جمال الهی می باشد و از این حیث، ساحت لاهوتی دارد. لذا انسان حقیقتی است که در مسیر استکمال خود می تواند از مرتبه مادی تا مقام فنا فی الله سیر کند.» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴، ص ۳۲۵)

۱-۴. تربیت انسان

«اساس عالم بر تربیت انسان است. انسان عصاره همه موجودات و فشرده تمام عالم است و انبیاء آمده اند که این عصاره بالقوه را بالفعل کنند و انسان یک موجود الهی بشود که این موجود الهی تمام صفات حق تعالی در اوست و جلوه گاه نور مقدس حق تعالی است.» (موسوی الخمینی، ۱۳۶۸، ج ۱۹، ص ۵۰)

۲- عوامل محیطی تربیت

عوامل متعددی در تربیت و شکل گیری شخصیت انسان نقش دارند از جمله ی آنها، عوامل محیطی است که به طرق گوناگون در تربیت افراد مؤثر می باشد. لذا در اینجا به مهمترین عوامل محیطی می پردازیم.

۲-۱. نقش عوامل خانوادگی در تربیت

اولین محیطی که در تربیت و تکامل انسان بزرگترین وظیفه را بر عهده دارد، محیط خانوادگی است، چرا که در این محیط با ارتباطی که میان پدر، مادر، خواهر و برادر برقرار است، شدید ترین و قوی ترین پیوندها وجود دارد و انسان را تحت تأثیر روابط و مناسبات خود قرار می دهد و روش های گفتاری و رفتاری را یاد می گیرد.

۱-۲. نقش محیط خانواده در تربیت

اولین و مهمترین عامل محیطی تأثیرگذار بر تربیت انسان، نهاد خانواده می باشد که در فراهم نمودن زمینه های سایر عوامل محیطی نقش بسزایی ایفا می کند. خدای متعال می فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا» (نور، آیه ۲۷)؛

ای کسانی که ایمان آورده اید در خانه هایی غیر از خانه خود وارد نشوید تا اجازه بگیرید».

بیوت در آیه یکی از مصادیق محیط است که مراد از آن خانه یا خانواده می باشد.

«خانواده، تأثیرات عمیقی در انتقال ارزش های اخلاقی، اجتماعی و... در کودک دارد. والدین آگاهانه و ناآگاهانه از راه آموزش غیر مستقیم، در شکل دادن به شخصیت و رفتار کودک نقش بسزایی دارند؛ از این رو، مسئولیت والدین در تربیت فرزندان، مستلزم سطح بالایی از آگاهی و بصیرت است.» (مصباح، ۱۳۷۴، ص ۲۲۰).

به همین سبب اگر محیط خانواده سالم و صالح باشد، زمینه ی مناسبی برای ایجاد صفات پسندیده فراهم می گردد و در خانواده ناسالم به علت وجود رذایل اخلاقی، اختلال در رشد و تربیت انسان ایجاد می شود و به دنبال آن گرفتار ناهنجاری های مختلف رفتاری خواهند شد.

همچنین قرآن به تأثیر پذیری از محیط خانواده های فاسد در اعتقادات و اخلاق می فرماید:

«وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْنِي عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا * إِنَّكَ إِن تَذَرْنَهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَ لَا يَلِدُوا إِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا، (نوح، آیه ۲۶ – ۲۷)؛

نوح گفت: پروردگارا! روی زمین احدی از کافران را زنده مگذار* چرا که اگر آنها را بگذاری بندگان را گمراه می کنند، و جز نسلی فاجر و کافر به وجود نمی آورند».

« آیه ۲۶ تتمه نفرین نوح (علیه السلام) بر آنان است و غرق شدن قوم، استجابت نفرین آن جناب بود و این عذاب تا آخرین نفرشان را هلاک کرد. در ادامه درخواست هلاکت تا آخرین نفرشان را تعلیل می کند که اگر درخواست کردم که همه آنان را هلاک کنی، برای این بود که هیچ فایده ای در بقای آنان نیست نه برای مؤمنین زیرا اگر زنده بمانند آن چند نفر مؤمن را هم گمراه می کنند، و نه برای فرزندان خودشان زیرا آنها فرزند صالح نمی آورند، اگر بیاورند فرزندان فاجر و کافر می آورند.» (طباطبایی، ج ۲۰، ۱۳۷۴، ص ۵۶)

در آیه دیگر می فرماید:

«وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَاتَهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبَثَ لَا يَخْرِجُ إِلَّا نَجَسًا، (اعراف، آیه ۵۸)؛

و سرزمین پاکیزه گیاهش به فرمان پروردگار می روید اما سرزمین های بد طینت جز گیاه ناچیز و بی ارزش از آن نمی روید».

آیت الله مکارم شیرازی با اشاره به تأثیر محیط در این آیه می گوید: «در این مثال انسان ها به گیاهان و محیط زندگی آنها به زمین های شور و شیرین تشبیه شده اند؛ در یک محیط آلوده، پرورش انسان های پاک مشکل است، هر چند تعلیمات قوی و مؤثر باشد. همانگونه که قطرات حیات بخش باران هرگز در شوره زار سنبل نمی رویاند. به همین دلیل برای تهذیب و تحکیم اخلاق صالح باید به اصلاح محیط اهمیت فراوان داد.» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ص ۱۵۲)

۲-۱-۲. عوامل ایجاد محیط سالم در خانواده

۲-۱-۲-۱. انتخاب همسر باتقوا و صالح و نقش آن در تربیت

از دیدگاه اسلام، انتخاب همسر اولین مرحله تربیت انسان است که توجه به این امر، می تواند سعادت فرد را در آینده تأمین نماید. در واقع پدر و مادر با تقوا در شکل گیری صفات شایسته در فرزندان خود نقش مهمی را ایفا می کنند. اما وجود مادر بویژه در تربیت اولیه انسان بسیار سرنوشت ساز است. چرا که ویژگی های قرار داده شده در خلقت و شخصیت او، رسالت مهمی را بر دوش او نهاده که از عهده پدر هم بر نمی آید.

«پژوهشگران غربی همچون اسپیتز نیز با انجام تحقیقاتی، اهمیت رابطه کودک با مادر را در رشد جسمانی و روانی کودک نشان داده اند. اسپیتز، پس از بررسی کودکان جدا از مادر و کودکان در کنار مادر، نتیجه می گیرد کودکان با مادر، از جنبه های شناخت محیط، رشد اجتماعی و ... بر کودکان جدا از مادر برتری دارند.» (اخوی راد، سال دوم، ص ۹۶)

اما نمونه قرآنی نتیجه ی تربیت مادر بی تقوا، می توان به گمراهی فرزند حضرت نوح (علیه السلام) اشاره کرد؛ چرا که همسر و فرزندش ایمان نیاوردند و در زمره کفار قرار گرفتند. لذا امام خمینی (ره) می فرماید:

«مادر خوب، بچه ی خوب تربیت می کند و خدای نخواست، اگر مادر منحرف باشد، بچه از همان دامن مادر منحرف بیرون می آید و چون بچه ها آن علاقه ای که به مادر دارند، به هیچ کس ندارند و همه چیز را در مادر می بیند.» (موسوی الخمینی، ۱۳۷۴، ص ۱۲۴)

لذا، والدین مهم ترین شاخص تربیتی هستند که خداوند به جهت اهمیت کانون خانواده الگویی را معرفی می نماید:

«الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ» (نور، آیه ۲۶)؛

زنان خبیث از آن مردان خبیثند و مردان ناپاک نیز تعلق به زنان ناپاک دارند».

از سویی دیگر در سوره بقره، آیه ۲۲۱ اساسی ترین شرط لازم برای انتخاب همسر ایمان و تقوا معرفی شده و در سوره تحریم آیه ۵ صفات همسران شایسته را که به عنوان بهترین الگو برای همه ی مردم در انتخاب همسر می باشد را بیان نموده است.

۲-۱-۲-۲. نقش تربیتی و احساس مسئولیت والدین نسبت به تربیت فرزند

والدین باید در مقابل تربیت فرزندان مسئولیت پذیر باشند و هیچ گاه تربیت آنها را به خودشان واگذار نکنند. «اگر والدین با شیوه های مناسب تربیتی آشنا شوند و از آنها در زندگی خویش بهره گیرند، در تربیت فرزند خود بیشتر از هر معلمی موفق خواهند شد. زیرا روابط والدین با فرزندان از نظر کیفی و کمیت منحصر به فرد است.» (سالاری فر، ۱۳۹۶، ص ۱۳۳)

از این رو، والدین برای ایجاد یک محیط تربیتی صحیح در خانه و حفظ کیان خانواده، مسئولیت های مهمی بر عهده دارند و تأثیر تربیت پدر و مادر تا آنجاست که حدیث مشهور نبوی می فرماید:

«كُلُّ مَوْلُودٍ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ وَاِنَّمَا ابْوَاهُ يَهُودَانِهِ وَاِنَّمَا ابْوَاهُ يَهُودَانِهِ وَاِنَّمَا ابْوَاهُ يَهُودَانِهِ وَاِنَّمَا ابْوَاهُ يَهُودَانِهِ» (ابن فهد حلی، ۱۳۷۵، ص ۵۸۴)؛

هر نوزادی بر اساس فطرت توحیدی متولد می شود، این پدر و مادر اویند که وی را یهودی، یا مسیحی و یا مجوسی می نمایند».

از سویی دیگر، خدای متعال در قرآن مردان را به عنوان سرپرست معرفی می نماید:

«الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ، (نساء، آیه ۳۴)؛

مردان سرپرست و خدمتگزار زنانند بخاطر برتریهایی که خداوند برای بعضی نسبت به بعضی دیگر قرار داده است و به خاطر انفاقهایی که از اموالشان می کنند».

طبق صریح آیه شریفه، مرد سرپرستی خانواده را بر عهده دارد زیرا از جهت عقلی و جسمی بر زن برتری دارد و با کنترل احساسات خود، می تواند مدیریت صحیح و قاطع به جهت اداره خانواده ایفا نماید. لذا باید به نحو احسن مسئولیت خود را انجام دهد تا محیط خانواده بستر مساعدی برای تربیت صحیح و رشد مسائل اخلاقی شود و از بروز ناهنجاری ها در خانه جلوگیری نماید. در آیه ی دیگر می فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ، (تحریم، آیه ۶)؛

ای کسانی که ایمان آورده اید! خود و خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن انسانها و سنگها است نگاهدارید».

در این آیه شریفه نیز خدای متعال دستور می دهد که مراقب خود و خانواده خود باشید و مراقبت از خانواده همان مراقبت تربیتی است و این مراقبت تربیتی منوط به تدابیری است که در محیط خانواده باید انجام شود اعم از تدابیر علی و شناختی، تدابیر انگیزشی و ایمانی.

« در روایات آمده که وقتی این آیه نازل شد شخصی از یاران پیامبر (صلی الله علیه و آله) سؤال کرد که چگونه خانواده ی خود را از آتش دوزخ حفظ کنیم؟ حضرت فرمود: آنها را امر به معروف و نهی از منکر می کنی، اگر از تو پذیرفتند آنها را از آتش دوزخ حفظ کرده ای و اگر نپذیرفتند، وظیفه ی خود را انجام داده ای.» (العروسی الحویزی، ج ۵، ۱۴۱۵، ص ۳۷۲)

بدین جهت، مرد وظیفه ی خطیری در قبال همسر و فرزندان خود به جهت بازداشتن از رفتارهای ناپسند دارد و باید در دعوت آنها به اعمال و رفتار شایسته تلاش وافر نماید.

اما نکته ای که نباید از آن غفلت کرد این است که برتری های مرد نسبت به زن به معنای وجود نقص و ناتوانی زن نیست؛ زیرا زن هم با توجه به جنسیت خود توانمندی هایی دارد که در مرد وجود ندارد و اهمیت وجود مادر هم در تربیت اولیه ی انسان بسیار سرنوشت ساز است که بیان آن گذشت. لذا آنچه مهم است، هماهنگ کردن این توانایی ها با مسئولیت ها ی والدین در خانواده که زمینه ساز هماهنگی در تربیت و رسیدن به سعادت خانواده می باشد و بی تفاوتی یا ناهماهنگی هر یک

از والدین نسبت به تعهداتی که در مورد تربیت صحیح و دینی خانواده و حفظ آن در برابر انحرافات دارند، سبب بی حاصل شدن تلاش های تربیتی و به دنبال آن خسارت جبران ناپذیر را برای خانواده در پی خواهد داشت.

۳-۲-۱. نقش انتخاب نام نیکو برای فرزندان در تربیت

انتخاب نام نیکو برای فرزندان از لحاظ روانی تأثیر زیادی می تواند بر وی داشته باشد، چرا که این نام تا لحظه مرگ همراه انسان است و اگر اسمی سبک، زنده و زشت برای او گذاشته شود، او را در معرض استهزاء و توهین دیگران قرار می دهد و همیشه باعث شرمندگی فرزند است و همین امر در او عقده ی روانی ایجاد کرده و شخصیتش را متزلزل خواهد کرد.

از این رو، مسأله نامگذاری از اهمیت بسزایی برخوردار است که خداوند برای اولیای خود قبل از تولدشان، نامگذاری می کند. از جمله، فرشتگان از طرف خدا به حضرت مریم بشارت می دهند که خداوند فرزندی به او خواهد داد که نامش مسیح است:

«إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ»، (آل عمران، آیه ۴۵)؛

چون فرشتگان مریم را گفتند که خدا تو را به کلمه خود بشارت می دهد که نامش مسیح (عیسی) پسر مریم است، که در دنیا و آخرت آبرومند و از مقربان (درگاه خدا) است».

یا در سوره مریم آیه ۷ به حضرت زکریا (علیه السلام) بشارت می دهند که خداوند پسری به نام یحیی به او عنایت داشته که پیش از آن کسی هم نام او نبوده است.

نمونه دیگر، همسر عمران است که نام زیبای مریم (به معنای زن عابد و خدمتگزار) را پس از تولد فرزندش انتخاب کرد و برگزیدن این نام از شدت علاقه ی این مادر با ایمان به قرار گرفتن فرزندش در مسیر بندگی و عبادت خدا می باشد و این نامگذاری از یک مسأله ی مهم تربیتی حکایت دارد. بدین جهت، انتخاب نام زیبا برای فرزند از اساسی ترین حقوق آنها بر عهده ی پدر و مادر است. در حدیث نبوی آمده:

«مِنْ حَقِّ الْوَلَدِ عَلَى وَالِدِهِ ثَلَاثَةٌ يُحَسِّنُ اسْمَهُ، (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۴۸۲)؛

از جمله حقوق فرزند بر پدر، این است که نام نیکو و زیبا بر او بگذارد».

روشن است که نام ها آثار تلقینی بسیار مؤثری در روحیه ی فرزندان دارد و می توان گفت که انتخاب نام شخصیت های بزرگ و متقی، انسان را به آنها نزدیک کرده و از طرفی نام شخصیت های فاجر انسان را به سوی آنها می کشاند که در اسلام به این مسأله ی ظریف روانی دقت ویژه ای شده است. البته عواملی دیگر در خانواده وجود دارند مثل خواهر و برادر که به عنوان الگوهای رفتاری در تربیت افراد خانواده تأثیر گذار خواهند بود.

«پس محیط خانوادگی اولین جایی است که ملکات در وجود انسان ایجاد می شود و در روایات، راجع به مأموریت الهی انبیاء داریم که ابتدا از خانواده شروع می کردند.» (تهرانی، ۱۳۹۶، ص ۳۷)

۲-۲. نقش عوامل آموزشی در تربیت

در کنار محیط خانواده، محیط دیگری که در تربیت انسان نقش مهم و تأثیرگذاری را دارد، محیط آموزشی است که با مسأله ی تعلیم و تعلم ارتباط تنگاتنگی دارد یعنی در این محیط، تعلیم در کنار تربیت مطرح می شود و بین تعلیم و تربیت به هیچ وجه تفکیک ایجاد نمی شود و هر تعلیمی، قطعاً تربیت در پی دارد. آیات متعددی وجود دارد که تعلیم تحت عنوان تزکیه مطرح شده و تزکیه همان تربیت نفس است.

خدای متعال می فرماید:

«كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ، (بقره، آیه ۱۵۱)؛

همان گونه رسولی در میان شما از نوع خودتان فرستادیم تا آیات ما را بر شما بخواند، و شما را تزکیه کند، و کتاب و حکمت بیاموزد».

«در این آیه سه مأموریت برای انبیاء مشخص کرده که مأموریت اول آنها «يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا» است که به معنای تلاوت آیات الهی برای مردم می باشد که در ضمن آن مردم را از خواب غفلت بیدار می کردند و در ادامه مأموریت دوم آنها که «يُزَكِّيكُمْ» به معنای تربیت و تطهیر نفوس انسان هاست، آغاز می شود و سپس در مأموریت سوم مأمور به تعلیم و تربیت انسان ها هستند. «يُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (تهرانی، ۱۳۹۶، ص ۱۷۵).

لذا در این آیه و آیات دیگر به تلازم بین تعلیم و تربیت اشاره شده است که متناسب با جوامع امروزی بدانها اشاره می شود:

۱-۲-۲. نقش مدرسه در تربیت

این نهاد اجتماعی از جمله مهمترین عوامل مؤثر در تربیت انسان می باشد که زمینه های رشد هویت و استعداد های آنها را در جهات مثبت و منفی فراهم کرده و اشخاصی همچون عالم، مذهب، موحد و ... یا خلاف اینها را تحویل جامعه می دهد. هر

واحد آموزشی اعم از مدارس، دبیرستان ها و آموزشگاه های عالی از معلم، شاگرد، برنامه و مکان تشکیل شده است که هر کدام به نوعی در تربیت افراد نقش بسزایی دارند.

معلمان در تربیت شاگردان بیشترین تأثیر را دارند، بدین جهت در معارف اسلامی به انتخاب آنها بسیار تأکید شده است زیرا تعلیم و تربیت ملازم هم هستند. در اهمیت معلم همین بس که اولین معلم، ذات اقدس باری تعالی است. «الرَّحْمَنُ * عَلَّمَ الْقُرْآنَ» (الرحمن، آیه ۱-۲) خدای متعال می فرماید:

«فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ» (عبس، آیه ۲۴)؛

انسان باید به غذای خویش بنگرد.

در این آیه مراد از طعام، طعام جسمانی نیست و سطح متعالی آن بر روح و نفس انسان است که روح همان تعلیم و تربیت می باشد.

زید شحام از امام باقر(علیه السلام) در باره گفتار خدای عز و جل در این آیه که باید انسان به خوراک خویش نظر داشته باشد، پرسید معنی خوراک چیست؟

«فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ قَالَ قُلْتُ مَا طَعَامُهُ؟ فرمود: «قَالَ عِلْمُهُ الَّذِي يَأْخُذُهُ عَمَّنْ يَأْخُذُهُ؛ علمی را که فرا می گیرد نظر کند از چه کسی فرا می گیرد.» (بحرانی، ج ۵، ۱۳۷۴، ص ۵۸۴).

از این رو، هر چند تحصیل علم ارزشمند است، ولی از آنجا که شخصیت اخلاقی و معنوی معلم در روح شاگرد تأثیر گذار است، لازم است که در انتخاب معلمان توجه و دقت نظر داشت. امام خمینی (ره) هم در این زمینه فرمودند: «معلم است که انسان ها را مذهب و متعهد، یا انگل و وابسته بار می آورد، همه ی سعادت ها و شقاوت ها انگیزه اش از مدرسه ها و کلیدش دست معلمین است.» (موسوی الخمينی، ج ۶، ۱۳۷۸، ص ۲۳۷)

اما مدیر مدرسه و سایر مراکز آموزشی در تربیت نسل جوان نسبت به معلمان نقش بیشتری را ایفا می کند. به علت اینکه مدیر هم روی شاگردان و هم معلمان تأثیر می گذارد. وی در انتخاب معلمان و کارکنان و ارائه برنامه های آموزشی و دارای اختیار و سهم بزرگی است و اگر دغدغه ی تربیت شاگردان را داشته باشد به دنبال افرادی متدین و مزین به صفات نیک اخلاقی خواهد بود.

«کسانی که اداره مراکز آموزشی در دست شماس است! این را بدانید! صرف این نیست که استادی خوب درس می دهد یا خوش بیان است؛ این مسائل شما را فریب ندهد. قیامت باید جواب گو باشید! بچه های مردم را دست چه کسی می سپارید؟ آیا تربیت شده هم هست؟ شاگرد از هیکل استاد الگو می گیرد چه رسد به اینکه نعوذ بالله در رفتارش عمل شرعی را ترک کند. بسیاری از مشکلات امروز جامعه از این مراکز آموزشی است که ابعاد الهی و انسانی را رعایت نمی کنند. (تهرانی، ۱۳۹۶، ص ۱۸۹)

در روایتی از امام حسن (علیه السلام) نقل شده که می فرماید:

«عَجَبٌ لِمَنْ يَتَفَكَّرُ فِي مَأْكُولِهِ كَيْفَ لَا يَتَفَكَّرُ فِي مَعْقُولِهِ، (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۱۸)؛

در شگفتم از آدمی که وقتی می خواهد از نظر جسمی چیزی بخورد دقت می کند، اما از نظر روحی به تغذیه اش دقت نمی کند».

در کنار نقش معلمان و مدیران در تربیت به نکته ی دیگری باید توجه نمود که اگر مراکز آموزشگاهی مثل مدارس و ... کنار اماکنی همچون پارک ها و سینماها باشند، شاگردان هنگام ورود و خروج از همجواری با این اماکن تأثیر می پذیرند و بالعکس اگر این مراکز جنب مساجد، حسینیه ها و سایر اماکن مذهبی تأسیس شوند اثر دیگری در تربیت خواهد داشت. از سویی دیگر باید در، دیوار و تابلو اعلانات مراکز آموزشگاهی مزین به آیات قرآن و روایات معصومین باشند زیرا در تربیت مؤثر است، همچنین وجود نماز خانه در این مراکز موجب اهتمام به فریضه ی مهم نماز که یکی از جنبه های تربیتی است، می شود.

همچنین اجرای برنامه های فرهنگی در محیط آموزشگاهی از دیگر عوامل مؤثر در تربیت شاگردان می باشد. امروزه متأسفانه در برخی از این محیط ها برنامه های خلاف شرع از جمله برای برگزاری جشن تکلیف دختران با نوازندگی آلات موسیقی به اجرای رقص همگانی می پردازند که با اصل تربیت دینی تناقض دارد و نخستین برنامه ی شیطان، استفاده ی از همین وسائل است. خداوند می فرماید:

«وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَاعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ، (إسراء، آیه ۶۴)؛

هر کدام از آنها را می توانی با صدای خودت تحریک کن».

«برخی از مفسران آن را تنها به معنای نغمه های هوس انگیز موسیقی و خوانندگی تفسیر کرده اند، و معنای وسیعی دارد که هر گونه تبلیغات گمراه کننده را که در آن از وسایل صوتی استفاده می شود، شامل می گردد.» (مکارم شیرازی، ج ۱۲، ۱۳۷۴، ص ۱۸۴).

از این رو، اگر مدیران و معلمان نسبت به تربیت شاگردان دلسوز و حساس باشند به اجرای برنامه های مذهبی در مدارس اهتمام می ورزند.

بنابراین محیط آموزشی قوی تر از محیط خانوادگی است و افرادی هستند که در محیط خانوادگی تربیت صحیح نداشتند اما در محیط آموزشی به درستی تربیت یافتند و حتی عکس این مسأله هم وجود دارد که تربیت در محیط خانواده بسیار عالی بوده اما محیط آموزشی موجب تخریب تربیت شده است. لذا این محیط صرفاً برای یادگیری مسائل علمی نیست بلکه بالاتر از آن باید گفت که تربیت در سه بعد دیداری، گفتاری و رفتاری است که الگو گیری در این محیط تأثیر عمیقی در تربیت انسان دارد.

۲-۲-۲. رسانه ها و نقش آن در تربیت

یکی دیگر از عوامل تأثیر گذار در تربیت، رسانه ها هستند. رسانه به معنای هر وسیله ای است که مطلب یا خبری را به اطلاع مردم برساند؛ مانند رادیو، تلویزیون، روزنامه و فضای مجازی که هر کدام با توجه به توانمندی های فوق العاده گاهی موجب تغییر ارزش ها و باورها می شوند. در برنامه هایی که ضد ارزش ها را ارزش های مثبت معرفی می کنند و در مقابل ارزش های معنوی را کم رنگ جلوه داده، چگونه می توان انتظار داشت که بچه ها از همان سنین کودکی و حتی بزرگسالان نسبت به باور و ارزش های دینی خود پایبند باشند. قرآن کریم می فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْحَبُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ» (حجرات، آیه ۶)؛

ای کسانی که ایمان آورده اید اگر شخص فاسقی خبری برای شما آورد در باره آن تحقیق کنید، مبادا به گروهی از روی نادانی آسیب برسانید، و از کرده خود پشیمان شوید».

«برخی مفسران شأن نزول آیه را، ولید بن عقبه دانسته اند که پیامبر (صلی الله علیه و آله) او را برای جمع آوری زکات از قبیله بنی المصطلق اعزام داشت، اما او بدون تحقیق به پیامبر (صلی الله علیه و آله) گزارش داد که آنها از پرداخت زکات خودداری کرده اند. در آن زمان امتناع از پرداخت زکات، یک نوع قیام بر ضد حاکمیت اسلام به شمار می آمد. پیامبر (صلی الله علیه و

آله) تصمیم گرفت با آنها مبارزه کند. اما این آیه نازل شد که بیانگر تأکید بیشتر این حکم در مورد رهبران جامعه در مواجهه با خبر است»، (طبرسی، ج ۲۳، ۱۳۶۰، ص ۱۹۶).

آیه به صراحت فلسفه حکم را، جلوگیری از آسیب رساندن به دیگران و در نتیجه پشیمانی از اقدام نابجا بیان می کند.

رسانه ها از نظر امام خمینی (ره) یک دانشگاه تربیتی است که به صورت رایگان در اختیار همه قرار گرفته و با اجرای برنامه های جذاب نقش مهمی را در تربیت ایفا می کند. ایشان می فرماید:

« این دستگاه ها، دستگاه تربیتی است. باید تمام اقشار جامعه با این دستگاه ها تربیت بشوند. یک دانشگاه عمومی است که در تمام سطح کشور گسترده است. (موسوی الخمینی، ج ۶، ۱۳۷۸، ص ۳۳۹)

از این رو، مسئولیت خطیری در قبال تربیت تمام اقشار جامعه از هر سنی بر عهده ی رسانه ها می باشد. و مسئولین ذی ربط اگر در این زمینه کوتاهی نمایند باید در پیشگاه الهی پاسخ گو باشند چرا که غفلت از نقش تربیتی این عامل مهم آسیب های تربیتی جبران ناپذیری را بجای خواهد گذاشت.

۲-۳. عوامل همنشینی و نقش آن در تربیت

انسان فطرتاً موجودی اجتماعی است و ایجاد روابط اجتماعی، آن هم به صورت همنشینی از ملزومات این روابط می باشد که در تمام ابعاد روح انسان مؤثر است؛ زیرا انسان به سرعت تحت تأثیر همنشین قرار می گیرد. در واقع همنشینی از محیط آموزشی آغاز می شود چرا که انسان از همان سنین کودکی با ورود به محیط آموزشی، محیط همنشینی به روی او گشوده شده و در هر سنی، تأثیر گذاری را خواهد داشت.

«وَ جَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ، (اعراف، آیه ۳۸)؛

و بنی اسرائیل را از دریا به ساحل رسانیدیم، پس به قومی که بر پرستش بتان خود متوقف بودند برخورد، گفتند: ای موسی برای ما خدایی مثل خدایانی که این بت پرستان راست مقرر کن. موسی گفت: شما سخت مردم نادانی هستید».

در این آیه از قوم بنی اسرائیل سخن می گوید که سال ها تحت تعلیم دین توحیدی حضرت موسی (علیه السلام) قرار داشتند و حتی با دیدن معجزات الهی متعدد از ایشان اما مسیر خود را عوض کرده و به سراغ گوساله پرستی رفتند و با تأثیر پذیری از

محیط ناسالم خطاب به حضرت موسی (علیه السلام) گفتند: «يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ» و حضرت موسی (علیه السلام) با شنیدن این سخن به آنها فرمود به یقین شما جمعیتی جاهل و نادان هستید. (اعراف، آیه ۱۳۸).

این آیه دلالت دارد که محیط همنشینی با افراد فاسد چگونه در اعتقادات و اخلاق انسان تأثیر می گذارد و موجب انحراف می شود.

در این محیط، به دلیل شدید بودن محبت، اثر گذاری آن بسیار قوی است تا جایی که اگر محیط خانوادگی و آموزشگاهی خوب باشند اما این محیط مخالف با موازین شرعی و عقلی باشد، نقش سازندگی تربیت در محیط خانوادگی و آموزشگاهی را خنثی و تخریب می کند و به عکس، اگر دو محیط خانوادگی و آموزشگاهی دارای تربیت صحیح نباشد ولی محیط همنشینی موافق با شرع و عقل باشد، اثر تخریبی آن دو محیط را خنثی می کند. فراوانند کسانی که به خاطر داشتن دوستان ناباب دچار خسارت های جبران ناپذیری شدند و افراد دیگری در اثر همنشینی با افراد متدین و پاک از انحراف نجات یافتند و به سعادت رسیدند.

۱-۳-۲. قانون الهی در همنشینی ها و نقش آن در تربیت

خداوند خطاب به حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) مسأله مصاحبت و معاشرت ایشان را مطرح می نماید که این مصاحبت از همین پیوند همنشینی نشأت می گیرد.

«وَأَصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا، (کهف، آیه ۲۸)؛

و با کسانی که پروردگارشان را (همواره و در هر) صبحگاه و شامگاه می خوانند و خشنودی او را می جویند، خود را شکیبا ساز و دیدگانت را از آنان برنگیر که زیور دنیا را بطلبی و از کسانی که دلشان را از یاد خود غافل کرده ایم و در پی هوس خویشند و کارشان بر گزافه و زیاده روی است، پیروی مکن».

در مورد شأن نزول این آیه گفته شده که پیامبر (صلی الله علیه و آله) با کسانی همچون سلمان، ابوذر و مانند این افراد معاشرت تنگاتنگی داشتند. همین مسأله باعث شد جمعی از ثروتمندان مستکبر و اشراف از خود راضی عرب که محور تمامی همنشینی ها آنها دنیا بود؛ به حضور پیامبر (صلی الله علیه و آله) رسیده و گفتند اگر این گونه افراد را از خود دور سازی ما با تو همنشین خواهیم شد.

در آیات دیگر هم به صورت متعدد آمده است که دوستان و همنشینان در سعادت و شقاوت انسان بسیار تأثیرگذارند. از جمله در آیه:

«وَيَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا» (فرقان، آیه ۲۷)؛

و به خاطر بیاور روزی را که ظالم دست خویش را از شدت حسرت به دندان می‌گزد و می‌گوید: ای کاش با رسول خدا راهی برگزیده بودم».

«يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا» (همان، آیه ۲۸)؛

ای وای بر من! کاش فلانی را دوست خود انتخاب نکرده بودم!».

«واژه ی «فلان» در آیه کنایه از انسان است.» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۴۵).

منظور همان شخصی است که انسان را به گمراهی کشانده است. البته این آیه برعکس آیه ی قبل است. همچنین هنگامی که بهشتیان از دوزخیان می پرسند «مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ؟ چه چیز شما را به دوزخ فرستاد؟». پاسخ می دهند:

«قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ * وَ لَمْ نَكُ نَطْعِمُ الْمِسْكِينَ * وَ كُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ * وَ كُنَّا نَكْذِبُ بِيَوْمِ الدِّينِ» (مدثر، آیات ۴۲ - ۴۶)؛

می‌گویند: ما از نمازگزاران نبودیم و اطعام مستمند نمی‌کردیم و پیوسته با اهل باطل همنشین و هم صدا بودیم و همواره روز جزا را انکار می‌کردیم».

سپس می فرماید:

«لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي وَ كَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا» (فرقان، آیه ی ۲۹)؛

او مرا از یاد حق گمراه ساخت، بعد از آنکه آگاهی به سراغ من آمده بود، و شیطان همیشه مخدول کننده انسان بوده است».

در اینجا نیز به همنشینی اشاره دارد. در آیه دیگر می فرماید:

«الْأَخِلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ» (زخرف، آیه ۶۷)؛

دوستان در آن روز دشمن یکدیگرند مگر پرهیزگاران».

در این آیه از همنشینانی که در مسیر گناه و فساد، دست دوستی و مودت به هم می دهند، سخن می گوید. در آخرت این دوستی ها به دشمنی تبدیل می شود زیرا بر محور فساد و زرق و برق دنیا بوده اما اگر این همنشینی بر محور معنویت یعنی «الْمُتَّقِينَ» باشد، هیچ گاه تبدیل به دشمنی نخواهد شد و پیوند همنشینی آنها جاودانه خواهد بود.

حضرت علی (علیه السلام) هم با اشاره به نقش دوستان در سعادت و شقاوت انسان می فرماید:

«مُجَالَسَةُ الْأَخْيَارِ تُلْحِقُ الْأَشْرَارَ بِالْأَخْيَارِ وَ مُجَالَسَةُ الْفُجَّارِ لِلْأَبْرَارِ تُلْحِقُ الْفُجَّارَ بِالْأَبْرَارِ فَمَنْ اشْتَبَهَ عَلَيْكُمْ أَمْرُهُ وَ لَمْ تَعْرِفُوا دِينَهُ فَأَنْظَرُوا إِلَيَّ خُلَطَائِهِ فَإِنْ كَانُوا أَهْلَ دِينِ اللَّهِ فَهُوَ عَلَى دِينِ اللَّهِ وَ إِنْ كَانُوا عَلَى غَيْرِ دِينِ اللَّهِ فَلَا حَظَّ لَهُ فِي دِينِ اللَّهِ، (ابن بابویه، صفات الشیعة، ۱۳۶۲ش، ص ۶)؛

همنشینی با خوبان، بدان را به خوبان و همنشینی نیکان با بدان، نیکان را به بدان ملحق می سازد؛ کسی که وضع او بر شما مبهم باشد و از دین او آگاه نباشید، نگاه به دوستانش کنید، اگر همنشین با دوستان خداست او را از مؤمنان بدانید و اگر با دشمنان حق است، او را از بدان بدانید».

در نمونه ی قرآنی آن می توان به فرزند حضرت نوح (علیه السلام) اشاره کرد که با بدان نشست و برخاست کرد و عاقبت او خراب شد و ایشان در مورد همراهی او با افراد بد این گونه فرمود:

«يَا بُنَيَّ ارْكَبْ مَعَنَا وَ لَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ، (هود، آیه ۴۲)؛

پسر من! همراه ما سوار شو و با کافران مباش!»

تو را از برگ گل هرچند دامن پاک تر باشد
مشو با ناکسان همدم که صحبت را اثر باشد
صائب تبریزی

۲-۳-۲. عوامل ایجاد محیط های سالم برای همنشینی

۱-۲-۳-۲. معرفی برترین الگو های اخلاقی و رفتاری و نقش آن در تربیت

یکی از عوامل مهم در ایجاد محیط سالم به جهت همنشینی، معرفی برترین الگو های اخلاقی و رفتاری است. والدین و معلمان موظفند که این الگو ها را معرفی نمایند. زیرا این عامل می تواند یک روش مؤثر در تربیت باشد و به هر اندازه، الگوی ارائه شده از جذابیت بیشتری برخوردار باشد، کارایی بیشتری در تربیت خواهد داشت. «شخصیت هایی که دارای نفوذ معنوی

اند، نقش الگویی بسزایی در تربیت بازی می کنند، به گونه ای که تمام ویژگی های فکری و روحی و جلوه های رفتاری آنان مورد تقلید قرار می گیرد. (امیری، ۱۳۹۲، ص ۱۴۳).

خدا در قرآن، پیامبر (صلی الله علیه و آله) را به عنوان الگویی کامل برای تربیت عملی انسان معرفی می نماید:

«لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا، (احزاب، آیه ۲۱)؛

همانا برای شما در (سیره) رسول خدا الگو و سرمشقی نیکوست، (البته) برای کسانی که به خدا و روز قیامت امید دارند و خدا را بسیار یاد می کنند.

«بهترین الگو برای شما در تمام زندگی، شخص پیامبر(صلی الله علیه و آله) است، روحیات عالی، استقامت و شکیبایی، درایت، اخلاص و توجه به خدا و تسلط او بر حوادث و ... هر کدام می تواند الگو و سرمشقی برای همه مسلمین باشد.» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۲۴۲)

۲-۲-۳-۲. تذکر عواقب سوء

بیان عاقبت افراد فاسد و ناشایست و پیامد های همنشینی با این افراد، تأثیر بسیاری بر تربیت انسان دارد که قرآن به عواقب هر دو اشاره نموده است.

۱-۲-۳-۲-۲. بیان عاقبت دوستان فاسد و معاشرت با آنها

با بیان عاقبت افرادی که در زندگی دچار انحراف شدند، یقیناً کسی به دنبال چنین افرادی نمی رود و در انتخاب همنشین خود دقت می کند. خدای متعال در آیات متعددی سرنوشت این مجرمان را در روز قیامت چنین توصیف می نماید:

«وَيَوْمَ يَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ، روم، آیه ۱۲)؛

آن روز که قیامت بر پا می شود مجرمان در نومیدی و اندوه فرو می روند».

(همچنین در آیات دیگر سرنوشت شوم این افراد بیان گردیده است و آگاهی متری از سرنوشت این افراد، خود عاملی است که او را ملزم به ترک همنشینی با آنها می کند.

همچنین ذکر پیامد های همنشینی با افراد ناشایست و فاسد هم در دنیا و هم در آخرت، عامل دیگری است که می تواند انگیزه ای برای دوری گزیدن از این افراد باشد. زیرا همان طور که در سوره فرقان آیه ۲۸ گذشت، کسانی که به وسیله ی

دوستان بد از راه حق منحرف شدند، در قیامت ابراز حسرت و پشیمانی می کنند و می گویند «یا وَلَیَّتِی لَیْتَنِی لَمْ أَتَّخِذْ فُلَاناً خَلِیلًا».

نمونه بارز آن فرزند حضرت نوح (علیه السلام) بود که در دنیا و آخرت گرفتار عذاب الهی شد و همنشینی با افراد فاسد او را به جایی کشاند که وقتی پدرش او را دعوت کرد تا برای نجات از طوفان سوار کشتی شود و همراه کفار نرود در جواب گفت:

«قَالَ سَاوِیْ اِلٰی جَبَلٍ یَّعْصِمُنِیْ مِنَ الْمَآءِ» (هود، آیه ۴۳)؛

گفت به کوهی پناه می برم تا مرا از آب حفظ کند».

بنابراین، همنشین در جهت مثبت و منفی تأثیر شگفت در تربیت انسان دارد. زیرا نفس انسان ها در پی معاشرت بر یکدیگر نفوذ و خصوصیات یکی بر دیگری سرایت می کند. لذا همنشینی با صالحان، میل به کمال را در انسان تقویت و او را به سوی آن سوق داده و در مسیر سعادت یاری می دهد و همنشینی با فاسدان، میل به فساد را در انسان تقویت و او را به تباهی می کشاند و در مسیر شقاوت کمک می نماید.

۴-۲. عوامل حرفه ای و نقش آن در تربیت

در بحث حرفه، گاهی بخاطر نفس حرفه، گاهی محیطی که انسان در آن شاغل است و گاهی از مراجعات در آن محیط حرفه، تحت تأثیر قرار می گیرد و هر کدام از این موارد از هم جدا نیستند زیرا ممکن است حرفه خوب باشد اما محیطی که در آن کار می کند، محیط مناسبی نباشد و موجب تخریب تربیت انسان شود و گاهی ممکن است حرفه و محیط آن خوب باشد، اما کسانی که در این حرفه به انسان مراجعه می نمایند افراد خوبی نباشند. به همین خاطر هر یک از این عوامل، خود به تنهایی در تربیت انسان دخیلند.

۱-۴-۲. اهمیت حرفه و شغل در تربیت انسان

در اسلام مطالب فراوانی راجع به حرفه ها بیان شده است. برخی از حرفه ها، حرفه هایی حرام هستند و برخی دیگر کراهت دارند. انجام حرفه های حرام و حتی حرفه هایی که از نظر شرعی شغل حرامی نیستند و از آنها نهی نشده است ولی در روح و روان انسان اثر سوء خواهند گذاشت و نتیجه اثر تخریبی آنها ضعیف شدن یا از بین رفتن بعد معنوی و انسانی می شود. لذا حرفه ای که از آن نهی شده قطعاً نقش تخریبی و حرفه ای که مورد تحسین قرار گرفته، نقش سازندگی برای تربیت انسان دارد.

از نمونه حرفه هایی که در روایات از آنها نهی شده است، روایت اسحاق بن عمار است که نقل می کند بر امام صادق (علیه السلام) وارد شدم و به حضرت عرض کردم:

«فَقُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ فِي أَيِّ الْأَعْمَالِ أَضَعُهُ؟» (کلینی، الکافی، ج ۵، ۱۴۰۷، ص ۱۱۴)؛

اگر خواستم فرزندم را به شغلی بگذارم چه کاره شود؟».

حضرت فرمودند: این شغل ها را نگذار. «لَا تُسَلِّمُهُ صَيْرَفِيًّا» اجازه نده در زرگری مشغول به کار شود و سپس علت آن را می فرماید: «فَإِنَّ الصَّيْرَفِيَّ لَا يَسْلُمُ مِنَ الرَّبَا» زیرا در این حرفه ناگهان انسان به دام حرام می افتد و در سرایشی قرار می گیرد.

در مقابل حرفه ای که به آن امر شده، زراعت است. در روایتی هارون واسطی نقل می کند:

«سَأَلْتُ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ (صلى الله عليه و آله) عَنِ الْفَلَّاحِينَ فَقَالَ هُمُ الزَّارِعُونَ كُنُوزُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ وَ مَا فِي الْأَعْمَالِ شَيْءٌ أَحَبَّ إِلَيَّ اللَّهِ مِنَ الزَّرْعَةِ، (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷، ص ۴۲)؛

در باره کشاورزان پرسیدم، فرمود: کشاورزان گنج های خدا بر روی زمینند؛ در کارها هیچ چیز در نزد خدا محبوبتر از زراعت نیست».

«این دو حرفه از نظر اثرگذاری بر روح، تقابل دارند. یکی تنگ نظری می آورد و دیگری وسعت نظر می آورد. به علت امر و نهی، این دو حرفه را اشاره می کنم. زرگری، گرم کاری است و در نتیجه تنگ نظری می آورد؛ آدمی که هر روز با گرم کار می کند، تنگ نظر می شود و این حرفه از نظر روانی اثر سوء و در بعد دینی نقش تخریبی دارد. اما زراعت خرواری است و اثر حُسن دارد. این مطلب محصول آیات و روایات است، در سوره اسراء آیه ۳۵ می فرماید: « وَ زِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ » (تهرانی، ۱۳۹۶، ص ۲۹۹).

در روایت امام صادق (علیه السلام) از مشاغل دیگری نهی شده است. اسحاق بن عمار گوید:

«فَخَبَّرْتَهُ أَنَّهُ وَلَدَ لِي غُلَامٌ فَقَالَ أَلَا سَمَّيْتَهُ مُحَمَّدًا قَالَ قُلْتُ قَدْ فَعَلْتُ قَالَ فَلَا تَضْرِبْ مُحَمَّدًا وَلَا تَسْبِهْ جَعَلَهُ اللَّهُ قُرَّةَ عَيْنٍ لَكَ فِي حَيَاتِكَ وَ خَلْفَ صِدْقٍ مِنْ بَعْدِكَ فَقُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ فِي أَيِّ الْأَعْمَالِ أَضَعُهُ قَالَ إِذَا عَدَلْتَهُ عَنْ خَمْسَةِ أَشْيَاءَ فَضَعُهُ حَيْثُ شِئْتَ لَا تُسَلِّمُهُ صَيْرَفِيًّا فَإِنَّ الصَّيْرَفِيَّ لَا يَسْلُمُ مِنَ الرَّبَا وَلَا تُسَلِّمُهُ بَيَّاعَ الْأُكْفَانِ فَإِنَّ صَاحِبَ الْأُكْفَانِ يَسْرُهُ الْوَبَاءُ إِذَا كَانَ وَلَا تُسَلِّمُهُ بَيَّاعَ

الطَّعَامِ فَإِنَّهُ لَا يَسْلَمُ مِنَ الْإِحْتِكَارِ وَلَا تُسْلِمُهُ جَزَارًا فَإِنَّ الْجَزَارَ تُسَلَبُ مِنْهُ الرَّحْمَةُ وَلَا تُسْلِمُهُ نَخَاسًا فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ قَالَ شَرُّ النَّاسِ مَنْ بَاعَ النَّاسَ، (کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۱۱۴)؛

اسحاق بن عمار گوید: به محضر امام صادق علیه السلام مشرف شدم و به آن حضرت عرض کردم که پسر دار شده‌ام. فرمود: آیا نامش را محمد گذاشته‌ای؟ عرض کردم: همین کار را کرده‌ام. فرمود: پس محمد را مزین و او را دشنام مگوی، امیدوارم خداوند او را برای تو در زندگانی تو نور چشمانت قرار دهد و پس از مرگت نیز جانشین خوبی برایت گرداند. گفتم: قربانت شوم! او را به چه کاری بگمارم. فرمود: اگر او را از پنج چیز بازگرداندی، او را به هرکاری می‌خواهی بگمار، او را به دست صراف مسپار چون صراف از ربا در امان نمی‌ماند؛ به کفن فروش مسپار، چون کفن فروش از وبا (و بیماری واگیردار) اگر در بین مردم شایع شود خوشش می‌آید؛ و او را به فروشنده مواد غذایی نیز مسپار، چون چنین شخصی از احتکار در امان نیست و او را به قصاب نیز مسپار؛ زیرا او رحم را از دل او می‌برد، و او به دست برده فروش نیز مسپار، زیرا رسول خدا صلی الله علیه و اله فرمود: «بدترین مردم کسی است که مردم را بفروشد».

۲-۴-۲. اهمیت محیط کار و حرفه در تربیت انسان

محیطی که انسان در آن حرفه، شاغل است می تواند هم نقش سازندگی و هم اثر سوء بر تربیت انسان داشته باشد. از آنجایی که این محیط و سایر محیط ها همچون آموزشگاهی و همنشینی بسیار حائز اهمیت است، خدای متعال در آیاتی برای نجات از محیط های بد و آلوده راهکار هایی را بیان نموده و می فرماید:

«يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةً فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ، (عنکبوت، آیه ۵۶)؛

ای بندگان من که ایمان آورده‌اید زمین من وسیع است تنها مرا بپرستید».

در آیه ای دیگر می فرماید:

«إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعِفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَ سَاءَتْ مَصِيرًا، (نساء، آیه ۹۷)؛

کسانی که فرشتگان روح آنها را گرفتند در حالی که به خویشتن ستم کرده بودند و به آنها گفتند شما در چه حالی بودید؟ گفتند ما در سرزمین خود تحت فشار بودیم، فرشتگان گفتند مگر سرزمین خدا پهناور نبود که مهاجرت کنید؟ پس جایگاهشان دوزخ و سرانجام بدی دارند».

در این آیه به سرنوشت کسانی که ادعای اسلام داشتند اما به بهانه ی استضعاف، از هجرت خودداری نمودند و بخاطر همین، مورد توبیخ قرار گرفتند. لذا در این دو آیه بر لزوم هجرت از محیط های آلوده و عدم تسلیم در برابر فشارهای دشمن به جهت دفع یا رفع ظلم یا برای کسب معرفت بسیار تأکید شده است.

در روایتی از پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) آمده است:

«مَنْ قَرَّبَ بَدِينَهُ مِنْ أَرْضٍ إِلَى أَرْضٍ وَإِنْ كَانَ شِبْرًا مِنَ الْأَرْضِ اسْتَوْجَبَ الْجَنَّةَ وَكَانَ رَفِيقَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِمَا وَ آلِهِمَا، (مجلسی، ج ۱۹، ۱۴۰۳، ص ۳۱)؛

کسی که برای حفظ آئین خود از سرزمینی به سرزمین دیگر اگر چه به اندازه ی یک وجب فاصله داشته باشد، مهاجرت کند مستحق بهشت می گردد و همنشین محمد (صلی الله علیه و آله) و ابراهیم (علیه السلام) خواهد بود».

«پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) بعد از ۱۳ سال از مکه هجرت کرد تا بتواند مسلمانان را در محیطی به دور از شرک و بت پرستی تربیت نماید. اصحاب کهف برای حفظ دین و تربیت صحیح خود به ناچار از شهر گریختند و به غار پناه بردند.» (محمدی ارهانی، ۱۳۹۵، ص ۶۴)

لازم به ذکر است که علاوه بر محیط حرفه، باید به انتخاب همکار نیز توجه داشت. زیرا بسیار اتفاق افتاده که همکار نامناسب انسان را به گمراهی و فساد می کشاند.

۳-۴-۲. توجه به مراجعین در انتخاب حرفه و شغل و کار

در هر حرفه ای مراجعه کننده رابطه مستقیم با انسان دارند، لذا مهم است که مراجعین از چه سنخی هستند. آیا مراجعین افرادی هستند که انسان را به یاد خدا و در مسیر طاعت و بندگی قرار می دهند یا انسان را به یاد شیاطین می اندازند. زیرا برخی از مراجعه کننده ها هستند که در محیط حرفه هواهای نفسانی را در انسان زنده می کنند. بالعکس گروهی از مراجعین هم هستند که بعد معنویت را در وجود فرد رشد می دهند. به همین علت بهتر است که انسان حرفه ای را انتخاب نماید که

حداقل اگر بُعد معنویت را در او رشد نمی دهد، زنده کننده ی بُعد هواهای نفسانی هم نباشند. زیرا برخورد انسان با افراد دیگر تأثیر گذار است و به تدریج در تربیت هم تأثیر عمیقی می گذارد. پس محیط حرفه ای در هر سه رابطه نقش تربیتی دارد و باید به هر سه بُعد توجه ویژه داشت تا به فساد و گمراهی منجر نشود.

نتیجه گیری

قرآن کریم، کتاب جامع و کاملی است که برای تمام ساحت های تربیتی انسان، برنامه های سازنده ای ارائه نموده است. یکی از مهمترین این ساحت ها، تأثیر پذیری انسان از محیط است. اولین محیط تربیتی که نقش سرنوشت سازی در تربیت انسان دارد، محیط خانوادگی است که قرآن به صراحت به تأثیر پذیری از این محیط تأکید نموده و از عواملی که به ایجاد محیط سالم در خانواده می انجامد، انتخاب همسر با تقوا و شایسته است و در راستای آن احساس مسئولیت والدین در قبال تربیت فرزندان می باشد که به ایجاد یک محیط سالم در خانواده نقش دارد. همچنین والدین بایستی به انتخاب نام نیکو برای فرزند اهتمام داشته باشند و از تأثیر تربیتی و روانی آن غفلت نکنند. در کنار محیط خانوادگی، محیط دیگری که در تربیت انسان ایفای نقش می کند، محیط آموزشگاهی است که از عوامل آموزشگاهی تأثیر گذار بر تربیت انسان، می توان به محیط مدرسه، سایر مراکز آموزشی، رسانه ها و فضای مجازی اشاره نمود که از مهمترین عوامل مؤثر در تربیت انسان در بُعد دیداری، گفتاری و رفتاری است. و با ایجاد روابط اجتماعی در این محیط، محیط همنشینی متولد می شود که با معرفی الگوهای پسندیده و بیان عاقبت افراد ناباب و پیامدهای همنشینی با این افراد به ایجاد یک محیط سالم برای همنشینی، تأکید شده است زیرا همنشینی ها تأثیر سرنوشت سازی در ابعاد گوناگون وجودی انسان دارند. در محیط حرفه نیز، سه رابطه مطرح است اول نفس حرفه، دوم محیطی که انسان در آن کار می کند و سوم مراجعین در محیط حرفه هستند که هر یک از این سه رابطه نقش تربیتی دارند. اما شرایط محیط های بیان شده علت تامه در خوبی و بدی افراد نیست؛ ولی تأثیر هر یک از محیط ها به عنوان یک عامل مهم زمینه ساز انکار ناپذیر است که در قرآن آیاتی درباره ی تأثیر فوق العاده ی محیط بر اعتقادات، اعمال و رفتار وجود دارد که انسان بسیاری از صفات خود را از محیط کسب می کند.

منابع

* قرآن کریم

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، صفات الشیعه، ۱ جلد، علمی، تهران، چ اول، ۱۳۶۲ ش.
۲. امیری، داد محمد، مقاله ی نقش محیط در تربیت از منظر قرآن کریم، سال ۷، شماره ۲۶، تابستان ۱۳۹۲.
۳. اخوی راد، بتول، نقش زنان در فرهنگ پذیری کودکان، مجله ی بانوان شیعه، سال دوم، شماره ۳.

۴. ابن فهد حلی، احمد بن محمد، ترجمه حسین غفاری ساروی، ، عده الداعی، ۱ جلد، بنیاد معارف اسلامی، ایران، قم، چاپ اول، ۱۳۷۵ ش.
۵. بحرانی، سید هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، ۵ جلد، مؤسسه بعثه، قم، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش.
۶. تهرانی، مجتبی، ادب الهی، مؤسسه فرهنگی و پژوهشی مصابیح الهدی، چ ۷، ۱۳۹۶.
۷. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ۳۰ جلد، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق.
۸. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، چ ۲، ۱۳۷۷.
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت، دار القلم، چ اول، ۱۴۱۲ ق.
۱۰. سالاری فر، محمد رضا، درآمدی بر نظام خانواده در اسلام، چ ۲، قم، نشر هاجر، ۱۳۹۶.
۱۱. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، المبدأ و المعاد، تصحیح سید جلال الدین آشتیانی، تهران، انجمن حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۵۴ ش.
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، انتشارات فراهانی، تهران، چ اول، ۱۳۶۰.
۱۳. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه موسوی همدانی، ۲۰ جلد، دفتر انتشارات اسلامی جامعه ی مدرسین حوزه علمیه قم، چ ۵، قم، ۱۳۷۴ ش.
۱۴. العروسی الحویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، ج ۵، ص ۳۷۲، قم، اسماعیلیان، چ ۴، ۱۴۱۵ ق.
۱۵. عسکری، حسن بن عبدالله، الفروق فی اللغة، ۱ جلد، دار الآفاق الجدیدة، بیروت، چاپ اول، ۱۴۰۰ ق.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی، ۸ جلد، دار الکتب الإسلامیة، تهران، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
۱۷. مصباح، علی و دیگران، روانشناسی رشد، سمت، تهران، چ اول، سال ۱۳۷۴.
۱۸. موسوی خمینی، روح الله، جایگاه زن در اندیشه امام خمینی (ره)، مؤسسه ی تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۴.
۱۹.، صحیفه امام، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران، ۱۳۶۸.
۲۰.، صحیفه نور، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۲۲ جلدی، تهران، ۱۳۷۸.
۲۱. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ۱۱۱ جلد، دار إحياء التراث العربی، بیروت، چاپ: دوم، ۱۴۰۳ ق.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دار الکتب الاسلامیه، ۲۷ جلد، چ اول، تهران، ۱۳۷۴ ش.
۲۳.، اخلاق در قرآن، جلد، مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، قم، چ اول، ۱۳۷۷.
۲۴. محمدی ارهانی، نرجس خاتون، محیط اجتماعی و تأثیر آن بر تربیت، نشر هاجر، چ اول، .
۲۵. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۶۷
۲۶. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ۱۴ جلد، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۸ ش.